

Porthan ja suomen kieli: lisähavaintoja

KYÖSTI KIERIMO

Vaikka Osmo Ikola on jo perusteellisesti ja erittäin ansiokkaasti käsitellyt Henrik Gabriel Porthanin toimintaa suomen kielen tutkijana (1983: 7—22), esitän tässä vielä eräitä havaintoja, joita jouduin tekemään kirjoittaessani väitöskirjaa Porthanin Suomen olohin soveltamasta erikoislatinasta. Artikkelia tehdessäni olen lisäksi voinut ottaa mukaan ne tiedot, jotka olen saanut professori Iiro Kajannon Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran vuosikokouksessa 1982 pitämästä Porthania koskevasta esitelmästä ja hänen toimittamastaan teoksesta »H. G. Porthan, valitut teokset.» Kajannon esitelmästä olen

Havainnot

mm. saanut sen tiedon, että Elias Lönnrot on saanut vaikutteita Porthanilta. Tämä auttaa myös ymmärtämään tässä artikkelissa (jakso 6) todettua ilmiötä, että Lönnrotin sanakirjassa toistuu melkein sanasta sanaan Porthanin mainitsemia esimerkkilauseita.

Kajannon teoksessa mainittu sanaliiton *festum julii* (Porthan, Op. sel. IV 84, 14) suomennos *joulu* (eikä *heinäkuun juhla*, vrt. Kajanto s. 80) on paikkansapitävä tulkinta, mikä voidaan todeta esim. myöhemmin huomaamani J. Häyhän teoksen avulla. Mainitusta itäsuomalaisten vanhoja tapoja käsittelevästä kirjasta s. 28 käy myös ilmi, että Porthanin latinantaman sanan *käwinkanta* (*kerjäläinen*) oikea muoto on, kuten Lönnrot ilmoittaa, *käwynkanta*, vrt. jaksos 6 alkua. Olen käsitellyt myös Porthanin käyttämää termistöä, sikäli kuin se sivuaa suomen kieltä ja kansanrunoutta. Sanastossa olen esittänyt monia pelkkiä arveluita, mutta olen selvästi ilmaissut sen, mikä on arvelua, esim. jakso 8 *sclopetum* 'musketti', minkä olen assosioinut sanaan *scloppus* (*der Klaps*). Samoin jaksossa 9 *occentus* 'kanteleensoitto': arvelen sen assosioituvan Vergiliuksen sanaan *obloquitur* sekä merkityksen että etuliitteenkin vuoksi, vrt. mp. Olen myös yrittänyt päästä perille eräiden sanojen kehityksestä, esim. miten sana *vernacula* on saanut merkityksen 'äidin-kieli'. Muun ohessa olen pyrkinyt löytämään myös nimien *Balt(h)icum*, *Vinlandia* ja *Fennia* mahdollisimman varhaisia esiintymiä, vrt. jakso 10. Jonkinlaisena korpuksena olen käyttänyt Porthanin teoksesta 1859 — 73 julkaistua Opera selecta eli Valittuja teoksia (I — V). Siihen olen viitannut ja ilmaissut ilmauksen esiintymispaikan kirjoittamalla roomalaisin numeroin osan, arabialaisin sivun ja pilkun jälkeisin arabialaisin numeroin rivin.

1. Johdannoksi

Porthanin opettajana Turun (vanhassa kuninkaallisessa) Akatemiassa oli mm. prof. Henrik Hassel, joka luennoi melkein

yksinomaan Ciceron teoksia, pääasiassa kirjaa *De officiis* (Velvollisuuksista), koska siinä oli »mitä kunnioitettavimmat elämäntavat yhdistettyinä mitä parhaimpaan tyyliin» IV 371, 19. Hassel piti myös tyyliharjoituksia sekä kotimaisessa (ruotsin) että latinan kielessä. Tämä tapahtui uushumanismin ajattelutavan mukaan: klassinen ja kotimainen kulttuuri oli jollain tavoin yhdistettävä. Porthanin kehityksessä tämä ajattelutapa johti siihen, että hän antiikin runomittojen tuntijana alkoi selvittää myös suomalaisen kansanrunouden rakennetta.

Porthanin isä oli Viitasaaren kirkkoherra, ja Porthan eli Viitasaarella noin viisivuotiaaksi. Isän sairastuttua hänen oli kuitenkin muutettava ruotsinkieliselle Pohjanmaalle enonsa Kruununkylän kirkkoherran Kustaa Jusleniuksen kasvatettavaksi. Viitasaarella Porthan kuitenkin ehti oppia suomea ja luultavasti sai joitakin vaikutteita suomalaisista kansanrunoistakin, joihin sitten tarkemmin tutustui käydessään myöhemmin kotipitäjässään, vrt. runoa »Kiwijärven kiltit miehet» III 359, 14 — ja V 190, 3 —. Mainittu runo on muuten ainoa esimerkki, jonka Porthan tuo julki historian alalta (Sarajas 1956: 22).

Isonvihan 1713 — 21 jälkeen Turun akatemiassa alkoi uusi, Chr. Wolffin ja Chr. Thomasiuksen filosofiaan perustuva aika, joka jatkui vielä Porthanin syksyllä 1754 kirjoittautuessa 15-vuotiaana akatemiaan. Filosofisten kysymysten suhteen Porthan oli aluksi Wolffilainen mutta muuttui sittemmin, lähinnä Hasselin vaikutuksesta, kokomusperäisemmän filosofian (Lecken ym.) Kannattajaksi.

2. Porthanin opinnot Turun akatemiassa

Porthanin suomen kielen tutkimusten kannalta on merkittävää, että hän opiskeluaikanaan jo tapasi Carl Fredrik Mennander vanhemman (myöhemmän Turun piispan), joka entisenä luonnontieteen opettajana oli kerännyt itselleen suuret

Havaintoja

kokoelmat kaikenlaista, mm. Porthanin tutkimuksille hyödyllistä aineistoa. Mennanderin välityksellä Porthan sai mm. Suomen papiston hankkimia runoja tutkimukseensa De poësi Fennica (Suomalaisesta runoudesta). Esimerkiksi Paltaimon kirkkoherra Isak Fortelius keräsi Mennanderille v. 1751 sekä mineraaleja että kansanrunoja (Sarajas 1956: 166, 255). — Erittäin tärkeä tuttavuus oli Aurora-seuran perustaja, C. F. Mennander nuorempi (aateloituna Fredenheim), piispa Mennanderin poika. Porthanin suomen kielen ja kansanrunouden tutkimuksen kannalta huomattava opiskelijatuttavuus oli myös Kristfrid Ganander varsinkin suuren, käsikirjoitukseksi jääneen sanakirjansa, suomalaisen mytologiansa ym. kirjallisten töidensä tähden.

3. Porthanin tieteellinen suhtautumistapa

Vaikka Porthanin tieteelliset tutkimukset ovat nykyaikana menettäneet arvoaan, häntä voitaneen kuitenkin pitää suomalaisen kielentutkimuksen suurena tiennäyttäjänä, kuten Osmo Ikola sanoo (1983: 21). Parhaimman opetuksen tämän päivän lukijalle antavat kuitenkin Porthanin filosofisluonteiset kirjoitukset tieteellisestä asennoitumisesta, kuten esim. Iiro Kajannon (1982: 280 — 290) suomentama »Historiallisesta skeptisismistä», jossa varoitetaan tutkijaa herkkäuskaisuudesta ja toisaalta liiallisesta epäluuloisuudesta.

4. Porthanin henkilökohtaisia ominaisuuksia

Porthanin varsinaisen äidinkielen tiedetään olleen suomen kieli, kuten hän itse ilmoittaa kirjeessään R. Nyerupille 27. elokuuta 1801 (Bref till samtida I s. 258). Suomea Porthan ei kuitenkaan täydellisesti osannut, mikä ilmenee virheellisistä suomalaisten runojen latinannoksista; esim. säkeet »On kuullut kukoitak nous-ta, Kanan lapseta karatak» Porthan on

kääntänyt (III 372, 20): »Audiit gallos evigilare, Gallinae filium prosilire», ikään kuin *kukoitak* ja *lapseta* olisivat jonkinlaisia objekteja. (Murteentutkijana hän kuitenkin on kiinnittänyt huomiota Savon murteen loppu-*k:hon*, esim. *rakastak* jne. vrt. Tarkiainen 1971: 29). — Poliittisessa suhteessa Porthan oli kuningasmielinen, vaikkei henkilökohtaisesti voinut sietää Kustaa III:ta (Koskimies 1956: 301 — 324). Myös suomalainen kansallisuusaate sellaisena kuin se seuraavalla vuosisadalla esiintyi oli Porthanille tuntematon (Kajanto 1982: 29).

Ehkä parhaiten Porthanin henkilökohtaisista ominaisuuksista kertoo hänen kirjeensä 25. huhtikuuta 1783 Mennanderille, jossa hän kuvailee työtapaansa:

»Luennoin julkisia luentoja 2 tuntia, minulla on osakunnan kokouksia joka keskiviikko ja lauantai 3 t sekä korjaan ylioppilaiden kirjoituksia samoina päivinä klo 7:stä aamulla klo 12:een. Enempää en luulis saksalaisenkaan professorin ehtivän. Tarvitsen sitten aikaa luennoille valmistautuakseni ja itse lukeakseni — etten kymmenen vuoden kuluttua olisi opeineni kokonaan poissa muodista — sekä puuhatakseni muissa kirjallisissa töissä.» Tälle työskentelytavalle Porthan oli ilmeisesti saanut mallin Saksan-matkallaan 1779.

5. Suomen kielen vaikutuksesta Porthanin latinan tyyliin

Suomalaisen sanan merkitysvivahteen Porthan ilmaisee latinaksi toisinaan deminutiivilla, esim. *vetula* III 375, 4 (= *akka*); *corculum* III 370, 8 (= »culdainen», *sweetheart*, *das Herzchen*). Suomen kielen vaikutus tuntuu varmaankin käännöksessä »*Yli* muiden ymmärtävä», joka on saanut muodon »*Supra* alios intelligens» III 354, 5. Tämä oppitekoisen runon sanonta puolestaan vaikuttaa svetisismiltä. Aitoon laitinalaiseen tyyliin Porthan kääntää paikannimen latinaksi asukkaiden nimellä, jolloin esim. *Iisalmi* = *iisalmelaiser*: »*Insalmen* iso Prowasti = *Insal-*

Havaintoja

mensium eximius Praepositus» III 353, 31. — Runokäännöksissä Porthan pyrkii yleensä, mikäli mahdollista, ilmentämään alkuperäisen runon ominaisuuksia myös latinalaisessa käännöksessä. Hän kääntää esim. pleonasmin myös latinaksi pleonasmissa: »weden kaloilla» = *aquae piscibus* III 369, 1. Variaation tähden Porthan käyttää *kanteleesta* erilaisia nimityksiä: Daniel Jusleniukselta (1745: 31) hän on saanut sanan *nablum* I 30, 5, joka oli foinikialainen harppu (Georges 1969 II: 1035). Muita vastineita ovat Horatiuksella ja Ovidiuksella esiintyvä *barbitos* III 366, 27, III 367, 24 ja *lyra* III 320, 35, III 366, 16, 20, 33, IV 61, 6 ym.

6. Porthanin latinantamat kansanrunot

Runoja kääntäessään Porthan noudatti suurta tarkkuutta. Hän käänsi säe säkeeltä, mistä usein oli seurauksena vaikeatajuisuus ainakin ulkomaalaiselle. Runoissa on sellaisia kohtia, jotka tuottavat ymmärtämisvaikeuksia syntyperäisellekin suomalaiselle, esim. Ällös tuhma tullockohon, *Käwin kanta* keikuttook III 371, 19. Tähän löytyy selitys Lönnrotin sanakirjasta (1880: 850): »*Käpi, käwin* = *käpy, käwyn; käwyn kanta* = 'tiggare'», eli siis *kerjäläinen*. Samasta paikasta s. 556 saadaan tietää, että *keikuttaa* = '*gunga, röras gungande*', joten Porthan on ilmeisesti tajunnut oikein lauseen: »ällös kerjäläinen saapuko hoiperrellen» eli Neque *stipis captator vacillanti gressu* accedat III 371, 20.

On myös paikkoja, joita Porthan oppilaineen ei itsekään ole tajunnut. Esim. »Sitte wanha Väinämöinen Istuxen itek' *ripahan*, Otti soiton sormillehen» jne. on käännetty: Tum senex Väinämöinen Sedens ipse ad- (vox nobis ign.) eli »sana on meille tuntematon» IV 63, 28. Renvallin sanakirjasta (1826: 125) *ripa* löytyy merkityksessä 'penkki', esimerkkinä »istua ripaan». Vrt. kuitenkin Ganander 1787: 484. Myös täysin vääriä käännöksiä Porthanilla tavataan: »Waan on waiwa aa-

muisilla, Muiden työllän *työnnätässä*, muiden *liittäissä* lewollen» = Verum molestiam sentio mane, Caeteros ad labores *impulsura Coniunctura* (vesperi) eos ad quietem III 369, 22 (= -- muita töihin *ajaten, liittäen* heitä lepoon illalla). Ajatus on kuitenkin: »muiden töihin *työntyessä--liittyessä* lepoon -- » eli *proficiscentibus--coeuntibus*, vrt. Lönnrot (1880 I: 938, II: 777).

Paitsi huonoa suomen kielen taitoa omiusten käännösten synnä saattaa olla myös jonkinlainen taiteellisuuden tavoittelu, koskapa Porthanin omista selityksistä ainakin joskus käy ilmi, että hän on alkutekstin ajatuksen myös oikein ymmärtänyt; edellä (jaksossa 4) mainittuun esimerkkiin III 372, 20 Porthan on antanut selityksen: »Vigilantior gallis fuit» III 372, 33 ('oli kukkoja valppaampi'). Porthan on näin ollen tietänyt, että runon kohta tarkoittaa talon emäntää, joka kykenee nousemaan jo ennen kukkojen laulua. Miksi hän ei ole kääntänyt sitä oikein, vaikka on tiennyt kohdan merkityksen? Jos Porthanin latinannoksessa nähdään accusativus cum infinitivo, saadaan 'On kuullut kukkojen valvovan, kanan lapsen karkaavan'. Ehkä Porthan on havainnut virheensä perästä päin ja lisännyt selittävän nootin.

Virheelliseltä näyttää myös seuraava kohta: »Julki *tuli* jumalista, Palam *veni* a Diis» IV 42, 23 (po. *venit*). Kuitenkin Sarajaksen väitöskirjasta (1956: 78) käy ilmi, että runosta on myös variantti »Julki *tulin* jumalista», joten muoto *veni* sopii toisesta alkutekstistä lähdettäessä. Virheellisiä kohtia on seuraavakin: »Sihen haetin Ukon *wacka*, Quem ad finem investigabant Uckonis *craterem*» IV 53, 31. Oikea vastine olisi *capsam* t. *cistulam*. Väärin on myös: Kjesus maahan *rattahilta*, Jesus descendit ex *dorso* equi IV 193, 41. Oikea vastine olisi: ex *vehiculo* t. *plaus-tro*. Porthanin ns. väärä käännös on kuitenkin loogisesti oikein, »hevosen selästä» (= ex *dorso*), koska Jeesus ilmeisesti ratsasti »rattahilta» = 'ratsahilta').

Sen, että Porthanin latinankäyttö on

suuresti riippuvainen Daniel Jusleniuksen latinasta, osoittavat monet sanontatavat ja sanat. Esim. huonon vastinen *kampuralalle* han on saanut Jusleniukselta (1745: 29: *Cambura* = loripes). Oikea vastine olisi *scaurus*.

Kansanrunojen kielen vaikutus tuntuu Porthanin latinannoksissa usein sananmukaisina käännoksinä, esim. ilmauksessa *sormenpää*, joka latinassa ilmaistaan ilmaustyyppillä *digitus extremus*. Sanonta on harvinainen suomen kielessä: »joki alkaa ylisiltä Alpeilta» (= Alppien huipulta), Kivellä »eteläisessä Hämeessä» (= Hämeen eteläosassa). Porthan on kuitenkin kääntänyt sanasta sanaan: *päähän peukalomme* = *ad pollicis apicem* IV 45,20 (po. *ad extremum pollicem*). Samantapainen kohta on *sormenpäissä* = *digitorum apicibus* III 370, 27 (po. *in extremis digitis*).

Porthanin runokäännöksissä on havaittavissa klassisen ajan runoilijoiden jäljittelyä: suomen *edesmennyt* on käännetty Propertiuksen (2, 10, 15) mallin mukaan *vir praeteritus* III 353, 5; kansanrunon *mieleni minun tekepi* on käännetty Ovidiuksen mallin mukaan (Met. 1, 1, 1) *animus fert* III 353, 19. — Myös Vergiliuksen, Horatiuksen ja Plautuksen vaikutus tuntuu runokäännöksissä: Idensalmen *ylitystä*, Henriki Helsingiusta! = *Idensalmsium decus* III 355, 5, vrt. Verg. Aen. 6, 546 kohtaan: »*I decus, i, nortrum --*» tai Hor. carm. 1, 1, 2-dulce *decus meum*», jossa Horatius käyttää Maecenas-nimisestä suosijastaan sanontaa: »kaunistukseni» t. »ylistykseni». Plautuksen vaikutus tuntuu käännöksessä: suuta *suickajaisin* = *svavium oppingerem* III 369, 11, 27, vrt. Plaut. Curc. 1, 60: »*savium oppegit*». Verrata voidaan myös kohtia: A matre *editi corpore* IV 67, 11 ja Hor. carm. 1, 1, 1: *Maecenas atavis edite regibus*.

Porthan toi runojen tehokeinoja ilmi käännoksissään; esim. anaforan hän toistaa anaforalla: *Niitä poltti, niitä paistoi* = *Illos cremavit, illos assavit* III 357, 6. Allitteraatio on seuraavassa: *Terävä tekevän ase, Acutum industrii instrumentum*

III 362, 7. Variaation tähden Porthan käyttää kreikkalaista sanaa *byne* III 372, 18 latinalaisen *polenta* (maltaat) -sanan ohella. Runojen deminutiivit Porthan pyrkii kääntämään deminutiiveilla: *Wähäisen* ajan eläpi, *Breviculo* tempore vivit III 355, 22, vrt. myös 355, 26.

7. Porthanin välimerkintä

Välimerkkien käyttö suomen kielessä on alkuaikoina ollut vähemmän kieliopillisesti sidonnaista ja muistuttanut siten Porthanin ajan välimerkkien käyttöä. Porthanin pilkunkäyttö perustuu uuslatinistien tavan mukaan niihin käsityksiin, joita mainitsee esim. Vossius; tämä puolestaan viittaa Donatukseen ja Isidorukseen (Benner — Tengström 1977: 25). Näiden antiikin grammatikkojen ajatus perustui kolmenlaiseen välimerkkien käyttöön, joka puolestaan perustui ilmauksien jakoon kolmenlaisiksi osiksi: comma, colon ja periodus. Comma oli ilmauksen pienin osa, jolla ei vielä ollut ajatussisältöä. Colon oli periodissa osa, joka sisälsi jo melkein täydellisen ajatuksen. Colon-merkin eli kaksoispisteen käytöstä humanisti Rhenius (1759: 579) sanoo, että sitä käytetään silloin, kun ajatus vielä on kesken ja vaatii täydennystä mutta sanallinen rakenne on jo valmis; nimensä se on saanut siitä periodin osasta, jonka se sulkee. Colon-merkkiä pienempi, mutta comma-merkkiä suurempi on semicolon. Tämän käytöstä sanoo humanisti Chytraeus (1687: 220): »Tätä käytetään kun erotetaan vastakkaisia ilmauksen osia tai kun pilkulla on liian vähän erotusvoimaa, kun lause etenee liian nopeasti, vaikka sen pitäisi pysähdellä, ja kaksoispiste hidastaa liikaa. — Periodi muodostuu humanisti Melanchthonin (1661: 462) mukaan comma ja colon -jäsenistä, joista colon-jäsenet ovat melkein täydellisiä lauseita (ajatuksia). Pilkkua näin ollen käytettiin colon-jäsentä pienempien osien välillä. Vossiuksen mukaan pilkku oli lyhyen tauon merkinä (Benner-Tengström 1977:n 25). — Porthanin välimerkkien (ja isojen

Havainnot

alkukirjainten) käyttö ruotsinkielisissä teksteissä näyttää olevan samantapaista kuin latinassakin, vrt. W. Laguksen esipuhetta (Porthanin kirje) kokoelmaan (1886). — Näille käytänteille lienee suomen kielenkin välimerkkien käyttö pyrkinyt rakentumaan, ennen kuin sitä alettiin tarkemmin säännötellä.

8. Porthanilla esiintyviä harvinaisia sanoja

Esitän seuraavassa eräitä Porthanin käyttämiä latinalaisia vastineita suomen kielen sanoille. Näitä latinalaisia vastineita ei löydy klassisen ajan (Georgesin) eikä keskiajan sanakirjoista:

Cincarus mustalainen IV 89, 5 (vrt. Juslenius 1745: 219).

conglutur kirnutaan I 29, 27 (kontaminaatio *coagulo* + *congelio*).

gentilismus pakanoisuus I 356, 2, III 373, 15 (kontaminaatio *gentilitas* + *paganismus*).

proverbiale sananlaskukokoelma III 360, 21. (Porthanin mielessä on ilmeisesti ollut Christofer L. Grubbin ruotsalainen sananlaskukokoelma *Penus proverbiale*, joka ilmestyi v. 1666 (Sarajas 1956: 46).

runa, kansanruno III 311, 9—32 (tavataan »Runoi»-muodossa jo Schroderuksella, vrt. Sarajas 1956: 193).

sclopetum musketti II 572, 28 (Forcellinin sanakirjassa 1875: IV: 257 sanasta *scloppus* viitataan sanaan *stloppus* mts. 494: »Vox per onomatopoeiam ficta ad exprimendum sonum buccarum inflatarum si percütiantur -- »Pers. 5.13. Että *sclopetum* liittyy tähän 'pamausta' merkitsevään sanaan, on vain arvelu.

tabacum tupakka IV 247, 14. Sana ei ole Amerikan löytöä vanhempi. Esiintyy Schroderuksella (»*tabacus*») ja Jusleniuksena (»*tabacum*»).

varipes = *loripes* (kampurajalka t. vääräsääri) III 368, 31. Tämän neologismin Porthan on muodostanut analogisesti malleista *flexipes*, *loripes*, *properipes*.

9. Merkitykseltään Suomen oloihin muuntuneita sanoja

adjutor säestäjä (kanteleensoitossa) III 362, 3, 18, 20, 34, 36, III 366, 18 ym. (Antiikissa 'näyttämöapulainen' *Phaedr.* 5, 5, 13 ja *Hor. sat.* 1, 9, 46). Vrt. *praecentor* tuonnempana.

citharoedus kanteleensoittaja III 366, 17.

cortex (pini) peltuleipä III 367, 27.

loripes kampura(jalkainen) III 368, 28, 30. Juslenius 1745: 29: »Cambura, *loripes*, *snefdotad*», Georges 1969 II 704: »das Riemenbein, *Plaut.*, *Plin. u. a.*» Huono vastine on ilmeisesti Jusleniukselta saatu. Oikea vastine olisi *scaurus*. Juslenius on saanut sanan vanhasta perinteestä, esim. Schefferuksen *Lapponias*ta *Cap. II*, jonka mukaan *himantopodes* (*loripes*) asuivat *Lapissa*. Myös Adam Bremeniläinen v. 1075 väittää pohjoisessa asuvan »*Ymantopodes*, *uno pede salientes*», vrt. Svennung 1963: 96.

lyra kantele: *quoties cantu se oblectant, lyrae accentum adjungere solent* III 366, 16 (aina kun he haluavat ilahduttaa itseään laululla, heillä on tapana yhdistää siihen kanteleen soittoa, vrt. *Verg. Aen.* 6, 646 ja *occentus* tuonnempana).

nablium kantele I 30, 5 (alkuaan foinikialainen kitara, jossa oli 10—12 kieltä ja jota soitettiin molemmin käsin (Georges 1969 II: 1035)).

occentus kanteleen soitto III 366, 16. Tämän omituisen 'viheltämistä' merkitsevän vastineen valitsemiseen lienee syynä muistuma Vergiliuksen säkeestä *Aen.* 6, 646: »*Obloquitur numeris septem discrimina vocum*», jossa sekä verbin etuliite että koko säkeen sisältö vastaavat mielikuvaa kanteleen soitosta.

origines synnyt (loitsurunoissa) III 374, 7. Porthan käyttää *Cato Maiorin* kirjan nimeä: »*Origines* = syntyhistorioita».

praecentor (esi)laulaja (kanteleensoitossa) III 362, 12, 25, III 363, 1, 39, III 364, 2, 25 ym. (»*Laulaja vel päämies*»).

prelum kirjapaino II 514, 22 (alkuaan 'öljynpuserrin').

rhythmus sointu, alkusointu III 318, 27; loppusointu III 17, 14, 29. (Tämä laaja merkitys tavataan jo A. Buraeuksella, E. Cajanuksella, M. Wexioniuksella, E. Petraeuksella, D. Jusleniuksella Ab. s. 91 ym.; Sarajas 1956: 326.)

scopae vihta IV 91, 1, IV 109, 20 (Georges 1969 II: 2537: »der Besen«).

studiosus ylioppilas II 700, 13.

tetrachordum viulu III 367, 4 (Georges 1969 II: 3093: »ein Tonsystem von 4 Saiten, Varro, Vitruv., u. a.«).

tibialia sukut IV 51, 19, IV 87, 31 (Georges 1969 II: 3121: »t-lis, zum Schienbein gehörig«).

ustrina paja: u. Templi Cathedralis II 500, 23, 35 (samasta Turun tuomiokirkon pajasta puhuu Juslenius Ab. § 9). Klassisessa sanastossa *ustrina* = ruumiinpolttopaikka, vrt. G. II 3325: »die Leichenbrandstätte, Arnob. Serv.«

vernacula äidinkieli I 52, 33, I 53, 2 ym. (*Vernaculus* alk. 'kotona syntynyt ym.' Jo Varrolla on sanonta: »Vocabula -- vernacula« eli kotimaiset nimitykset, josta kehitys on helposti voinut jatkua. Laur. Vallalla (1554: 20) jo ainakin on selvä merkitys äidinkieli.

vinum viina III 378, 10, 13; v. adustum, paloviina III 351, 38 (vrt. Latham s. 9: »v. adustum, brandy a. 1674«, samoin v. combustum III 375, 32, IV 90, 12).

10. Propreja johdoksineen

Aboa Turku III 349, 18, III 352, 30 ym. Mainitaan (FMU I 19) vuoden 1150 yhteydessä. Paavin kirjeen perusteella Turun perustamisajankohtana on pidetty tammikuun 23:tta 1229. Tämä kirje koskee tuomiokirkon paikkaa, mutta siinä ei mainita itse kaupungin nimeä.

Aegrepa Äyräpää I 199, 5. Mainitaan v. 1323 (FMU I 313).

Balt(h)icum (mare) Itämeri I 14, 1, I 49, 17 ym. Pliniuksella tavataan 79 jKr. *Baltia*-saari; *Balticum fretum* = Stora Bält; vasta Adam Bremeniläinen laajensi n. 1075 käsitettä niin, että *Mare Balticum* alkoi merkitä Itämerta (Svennung 1963 II: 138).

Biarmii bjarmit I 39, 11, I 53, 22.

Carelia Karjala III 367, 33 ym. Mainitaan lat. muodossa 1255 (FMU I 108). Nimen etymologiasta T. Pekkanen 1984: 191—193.

Fennia Suomi I 10, 10, IV 129, 1 ym. V. 1603 N. Fleming käyttää muotoa *Finnia*. Muoto *Fennia* tavataan vasta v. 1745 D. Jusleniuksen sanakirjassa (s. 357).

Fennus suomalainen III 310, 4, III 330, 8 ym. Sanan on mm. Juslenius (1745: 357) esittänyt; se on analogisesti muodostettu Tacituksen *Fenni*-muodosta, joka tarkoitti lähinnä lappalaisia.

Finlandia Suomi I 10, 2 ym. Mainitaan v:n 1150 yhteydessä, vrt. *Aboa*. Myöhemmin nimi esiintyy muodossa *Fialanda* (FMU I 48) v. 1209. Porthan mainitsee tapauksia, joissa nimi tarkoittaa Viroa I 121, 40. *Wendia* eli *Venedia* I 129, 12 ja *Smoolantia* I 175, 10. *Vinlandia* I 129, 35 ei tarkoita Suomea vaan slaavien maata Theod. Monachuksella n. v. 1100 (Svennung 1963: 121). Merkityksessä 'Suomi' *Vinlandia* tavataan v. 1215 (FMU I 51).

Finni = *Fenni*: jo aleksandrialainen Ptolemaios n. v. 150 jKr. puhui *Phinnoikansasta*, ja Joh. Schefferus teoksessaan *Lapponia* (s. 44) alkoi huomata jo sen, että sana tarkoittaa niin lappalaisia kuin suomalaisiakin: »Ad postremum, quicquid de antiquis Fennis tradidit olim Tacitus, id hodieque durat in Lapponibus: 'Non arma, non equi --'« jne. (Tacituksen aikana oikeat suomalaiset kulkivat ilmeisesti nimellä *sithones*). Porthan arvelee nimen *Fenni* kulkuneuneen Tacituksen korviin norjalaisista ja islantilaisista lähteistä, vrt. I 40, 31, I 47, 27, I 150, 23. — Jordanes mainitsee n. v. 550 muodon »Finni mitissimí (Svennung 1963: 36), mikä tuo mieleen Schefferuksen väitteet siitä, et-

Havaintoja

- tä lappalaiset eivät mitenkään sovi sotilaiksi. Miten Jordanes tuolloin olisi tuntenut lappalaisten luonteen noin tarkasti? — *Fen*-alkuiset muodot tulevat käyttöön 1700-luvulla, lähinnä D. Jusleniuksen ansiosta ja Porthanin oppilaineen myöhemmin tukemina. Syytä lienee Jusleniuksen fennofiilisuus ja mieltymys Tacitukseen, joka ensinnä kertoi suomalaisista.
- Guttormus* tarunomainen päällikkö, jonka kerrotaan johtaneen ruotsalaisasutuksen n. 1164 Uudellemaalle I 18, 36.
- Helsingi* ruotsalaiset (Hälsinglannin asukkaita), jotka muuttivat Uudellemaalle I 20, 3, 6, I 21, 12, 25, I 173, 31 (vrt. *Guttormus*).
- Kimitoënsis* kemiöläinen III 360, 25. Mainitaan (REA 39) v. 1325: »Kymitta». *Kimitoënsis* tavataan Jusl. sanak. alkulause § 2.
- Kivijärviensis* Kivijärven- III 359, 14. Todennäköisesti Porthanin uudissana, vrt. Jusleniuksen *Kimitoënsis*.
- Lapponia* Lappi II 698, 1, IV 132, 10. Jo Ziegler (1532).
- Morbona* Kivutar (myt.) IV 51, 29. Porthanin tai hänen oppilaansa luoma uudissana (vrt. *Bellona*).
- Ostrobotnia* Pohjanmaa (Porthanilla ja Jusleniuksella aina ilman h-kirjainta) I 18, 17, III 319, 35 ym. Zieglerillä 1532 »Ostrobothnia»; Messeniuksella (Scand. X, 1 & 4) »Ostrobothnia».
- Raumo* Rauma II 763, 26, II 767, 16. Zieglerillä 1532 muodossa »Ragna» (Nissilä 1962: 12).
- Raunistula* kartano Turun lähellä IV 69, 20. Porthan johtaa sen nimestä *Rauni*. Nissilän (1962: 12) mukaan nimi johdetaan skand. *propri*sta *Ragnvaster* ja tavataan 1359 muodossa *Ragnastaby* ja 1540 muodossa *Raunistila*.
- Satacundia* Satakunta I 16, 4. Mainitaan (REA 74) 1334.
- Savolaxia* Savo I 88, 2 ym. Mainitaan (REA 52) 1329.
- Scania* Skåne I 245, 7. Adam Bremeniläisellä 1075.
- Svecia* Ruotsi I 79, 2, II 585, 7 ym. Tacituksen epämääräisten Sv-alkuisten muotojen lisäksi jo v. 1164 paaui Aleksanteri III:n kirjeessä esiintyy muoto *Swecia* (Svennung 1963: I 118).
- Tavastia* Häme I 17, 8, I 68, 26 ym. Mainitaan (FMU I 82) 1237.
- Uralensis* uralilainen: Jugorensis sive Vralensis I 37, 4.
- Wastingensis* Vastingin- III 359, 15. Porthanin uudissana. (Vastinki: kylä lähellä Viitasaarta.)
- Wiburgum* Viipuri I 16, 35. (FMU I 214 v. 1293).
- Vinlandia* Slaavien maa (Slavia) Theod. Monachus 1100-luvun lopulla (Svennung 1963 I: 121). Myös Suomi (FMU I 51) 1215.
- Wironia* Virumaa, Inkeriin rajautuva virolaisalue IV 296, 16.
- Österlandia* Itämaa eli Suomi I 279, 5. V:sta 1344.
- Näiden lisäksi Porthanilla on suuri joukko sanalliihtoja, esim. *cerevisiae cantarus* = oluthaarikka III 365, 12, *cuniculus pulvere pyrro impletus* = miina II 571, 2, *gerundium secundum* = suomen kolmas infinitiivi III 332, 24, *nuncupativus casus* = essiivi III 338, 3, *praeteritum secundum* = perfekti III 338, 2, *pulvis pyrrius* = mustaruuti II 571, 2, *spiritus frumenti* = paloviina IV 246, 5, *tonicus accentus* = pääkorkko, *tonitru factitium Wiburgense* = Viipurin pamaus II 775, 36. (Tämän, samoin kuin sanan *proverbiale*, Porthan on saanut muistumana väitöskirjan nimestä. Vuonna 1740 ilmestyi J. Ihre esimiehenä väitöskirja De tonitru factitio Viburgensi, vrt. Sarajas 1956: 162).
- Olen edellä esittänyt Porthanin käyttämiä suomen sanojen latinalaisia vastineita muiden suomen kielen ilmiöiden lisäksi. — Porthan ei paljonkaan julkaissut varsinaisia lingvistisiä teoksia. Suomen kielen alalla sellaisena voitaneen pitää Suomen murteita koskevaa ohutaa väitöskirjaa De praecipuis dialectis linguae Fennicae (Ikola 1983: 20). Latinan alalta lingvistisenä voidaan pitää väitöskirjaa De origine litterarum Latinarum ja yleisnä kielitiedettä koskevina tutkimuksina väitöskirjoja De linguarum usu historico, De origine et propagatione litterarum ja

De vi linguae in gentis ingenium, jota v. 1789 puolusti Joh. Bergius. Tämä kirja on suomen kielen kehittämisen kannalta sikäli merkittävä, että siinä annetaan ymmärtää kehittyneen ja rikkaan kielen merkitys kansan henkisille kyvyille ja kulttuurille. Porthanin mukaan mitään kansaa ei voida pakottaa hylkäämään omaa kieltään. Kirja on ilmeinen vastine isonvihan jälkeiselle ruotsalaistamisvimmalle. Porthanin mukaan äidinkieli on ajatustapojen ja käsitteiden varastoaitta (vrt. Tarkkiainen 1971: 42; Koskimies 1956: 330). Näin ollen Porthania voida pitää suomen kielen kehittämisen tiennäytäjänä.

L Ä H T E E T

Ab. = Aboa vetus et nova, ks. Juslenius.
 BENNER M.—TENGGSTRÖM, E. 1977: On the interpretation of learned Neo-Latin. Göteborg.
 Bref till samtida ks. PORTHAN.
 CHYTRAEUS, N. 1687: Grammatica Latina. Hamburg.
 FLEMING, N. 1603: Res in Finnia qui mutarint. Rostochij — Kaskis.
 FMU = Finlands medeltidsurkunder I — VIII, julk. R. Hausen. Helsingfors 1910.
 FORCELLINI, A. 1875: Totius Latinitatis lexicon. Prati.
 GANANDER, CHR. 1787: Nytt finskt lexicon I—III. (Näköispainos, Porvoo 1937—40.)
 GEORGES, K. E. 1969: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch I—II. Hannover.
 HAKAMIES, R. 1958: Glossarium Latinitatis medii aevi Finlandicae. ASF X. Helsinki.
 HÄYHÄ, J. 1898: Kuvaelmia Itä-Suomalaisten vanhoista tavoista. Kesä-askareet. Kansanvalistusseuran toimituksia 105, 24. vsk., 3. vihko. Helsinki.
 IKOLA, O. 1983: Porthan kiellentutkijana. Sananjalka 25 s. 7—22.
 JUSLENIUS, D. 1700: Aboa vetus et nova. Aboae. (Lyh.: Ab.)
 — 1745: Suomalaisen sana-lugun coetus. (Näköispainos, Porvoo 1968.)
 KAJANTO, I. 1982: H. G. Porthan, Valitut teokset. Jyväskylä.

KOSKIMIES, R. 1956: Porthanin aika. Helsinki.
 LAGUS, W. ks. Porthan.
 LATHAM, R. E. 1965: Revised medieval Latin word-list from British and Irish sources. London.
 LÖNNROT, E. 1880: Suomalais-ruotsalainen sanakirja I—II. (Näköispainos, Porvoo 1958.)
 MELANCHTHON, PH. 1661: Grammatica Latina. Wittebergae.
 MESSENIUS, J. 1703: Scondia illustrata. Holmiae.
 NISSILÄ, V. 1962: Suomalaista nimitystutkimusta. Helsinki.
 — 1965: Paikannimistöme huolto ja suojele. Tietolipas 38. Helsinki.
 PEKKANEN, T. 1984: Karjalan nimi. — Virittäjä 88 s. 191—193.
 PORTHAN, H. G. 1886: Bref från H. G. Porthan till Matthias Calonius I—II, julk. W. Lagus, SLS I. Helsingfors.
 — 1898, 1912: Bref från H. G. Porthan till samtida I—II, julk. E. Lagus. SLS 38, 102. Helsingfors.
 — Op. omnia = H. G. Porthan: Opera omnia I—VII, julk. Porthan-Seura. Porvoo, Turku, Helsinki 1939—74.
 — Op. sel. = H. G. Porthan: Opera selecta I—V. SKST 21. Helsingfors 1895—73.
 — Val. t. = H. G. Porthan, Valitut teokset, ks. Kajanto.
 REA = Registrum Ecclesiae Aboënsis, julk. R. Hausen. Helsingfors 1890.
 RENVALL, G. 1826: Suomalainen Sana-Kirja I—II. Aboae.
 RHENIUS, J. 1759: Grammatica Latina. Lipsiae.
 SARAJAS, A. 1956: Suomen kansanrunouden tuntemus 1500—1700-lukujen kirjallisuudessa. Porvoo.
 SCHFFERUS, J. 1673: Lapponia. Francofurti.
 SCHRODERUS, E. J. 1640: Dictionarium quadrilingue, Suedicum, Germanicum, Latinum, Graecum—jämte tillägg ur Lexicon Latino-Scondicum 1637 och Janua linguarum 1640, julk. B. Hesselman. Uppsala 1929.
 SCHYBERGSON, M. G. 1908—11: H. G. Porthan, lefnadsteckning I—II. SLS 83, 98. Helsingfors.
 SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
 SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia.
 SLS = Svenska Litteratursällskapet (i Finland).

Havaintoja

SVENNUNG, J. 1963: Från senantik och medeltid I — II. Lund.

TARKIAINEN, V. 1971: H. G. Porthan. Tietolipas 6. Helsinki.

VALLA, L. 1554: *Elegantiarum libri*. Basileae.

Val. t. = Porthan, *Valitut teokset*, ks. *Kanjanto*.

ZIEGLER, J. 1532: *Syria ad Ptolomai operis rationem -- Arabia -- Schondia --*. Argentorati.